

SCHRECK CSILLA

Mater Dolorosa – avagy Erzsébet királyné halála az országos közvéleményben

Bevezetés

Erzsébet, Ausztria császárnéja, Magyarország királynéja fontos szerepet játszott az Osztrák-Magyar Monarchia népeinek életében. Habár politikailag teljesen jelentéktelen személy volt, mégis megkülönböztetett helyet foglalt el a közvéleményben. Ezt a különleges helyet érzékelteti a Mater Dolorosa megnevezés is, mellyel leggyakrabban nevezik meg Erzsébetet a gyászcikkekben. Mint ahogy a kifejezés is jelzi Erzsébetet – fia 1889-es elvesztése miatt – előszeretettel hasonlítják Szűz Máriához, Magyarország Nagyasszonyához.¹

Történeti munkákban a közvélemény-kutatások során a közvélemény kétféle — egy szűkebb és egy tágabb — értelmezésével találkozhatunk.² A szűkebb értelmezés során a kutató a közvélemény-kutatás során egy önkéntesen kiragadott csoport, a kor „szellemi vezetőinek” a sajtóban tanulmányozható véleménynyilvánítását vizsgálja egy-egy aktuális közéleti kérdésben. A másik értelmezés szerint, melyet tanulmányomban követni igyekeztem, a közvélemény fogalmát sokkal tágabb értelemben használják. Nem csupán a vezetők megnyilvánulásait veszik vizsgálat alá, hanem azt kiterjesztik szélesebb társadalmi csoportokra is. Ily módon a közvéleményt a társadalom többségének véleményeként értelmezik.

A közvélemény-kutatás során azonban gondot jelenthet az, hogy sokszor csupán a sajtó az a fennmaradt forrástípus, mely a véleményeket tükrözi. Ebben az esetben nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a XIX. század második felében, a sajtó gyors fejlődésének eredményeként, a lapkiadás üzletté válik. Előterbe kerül a közönség érdeklődése, a század második felében pedig megjelenik a szenzációra, újdonságra alapozó lapok.³

Mivel az üzleti érdekek kerülnek előtérbe a lapkiadásnál, a sajtó jól manipulálhatóvá válik, ugyanakkor bizonyos csoportok számára eszköz lehet, mellyel manipulálhatják a közvéleményt. A sajtó véleményeket karolhat fel, vagy véleményeket gyárthat, így a lapok által képviselt nézeteket semmi esetre sem azonosíthatjuk teljes mértékben a közvéleményével. A befolyásolás eszköze ugyanakkor csak lehet a sajtó, hiszen csupán az ingadozó emberekre képes hatni. A legtöbb embernek vannak védett véleményei, melyek mellett hajlamosak a befolyásolás ellenében is kitartani. A sajtó képes befolyásolni a közvéleményt, de soha nem állíthat az általános vélekedéssel teljesen ellentétes dolgokat, hiszen egy vélemény túlzott mértékű nyomtatékosítása bizalmatlanságot gerjeszthet az adott lappal szemben.

Mindemellett a sajtó kitűnően megmutatja azt, hogy melyek azok a témák, melyek az olvasóközönség, a közvélemény érdeklődésének középpontjában állnak. Az Erzsébet-gyász alkalmával a temetés napjáig a lapok mindent elkövettek, hogy részletesen beszámoljanak a gyászról. Kimerítően foglalkoztak a merénylet részleteivel, a tettes személyével, hiszen ez érdekelte leginkább az olvasókat, ugyanakkor a temetés után a figyelem gyorsan alábbhagyott.

Ami a közvélemény-kutatás szempontjából még lényeges lehet, hogy már a XIX. században élő levelezési rovatokon keresztül, magában a lapban képet kaphatunk az olvasók akár egyező, akár ellentétes vagy módosító véleményéről. Mindamellett ezek a közölt levelek is egy önkényes válogatás eredményei és az olvasói levelek csupán nagyon kis szeletéről kapunk ily módon képet. A levelek kiválogatását az adott lap végzi, és ezzel a szerkesztőség újabb eszközt kaphat a kezébe, hogy az újságban képviselt véleményt alátámassza.

A történelmi közvélemény-kutatásnál tehát fő forrásként alkalmazhatjuk a sajtót, ugyanakkor, ha a lehetőség adott, nem szabad más forrásokat teljesen kizárni a

vizsgálatból. A közvélemény kutatás során vizsgálhatjuk a nyilvános fórumok, gyűlések jegyzőkönyveit, vagy akár a magánjellegű forrásokat, emlékiratokat, naplókat. Ez utóbbi esetben azonban szem előtt kell tartani azt, hogy a közvélemény egy meghatározott jellemzője a nyilvánosság, tehát olyan véleményről beszélünk, melyek egyben publikusak is, így tekintettel kell lennünk arra, hogy az ebből a forrástípusból tanulmányozható individuális vélemények nem feltétlenül fedik le a közvéleményt.

Az eddig született Erzsébet-szakirodalom igen jól ábrázolja azt az utat, melyet az ifjú Erzsébet személyisége keresztül ment. Azt, hogy hogyan lett egy félszeg mennyasszonyból egy öntudatos individuális uralkodó-feleség, hogy hogyan került Erzsébet Magyarországon fokozatosan a közvélemény érdeklődésének mindinkább a középpontjába.⁴

Tanulmányomban nem vállalkoztam az egész magyarországi Erzsébet-kultusz alakulásának bemutatására, de az mégis a tanulmány tárgyát képezi, pontosabban a gyász alkalmával kibontakozó megnyilvánulásokat mindenféleképpen, az Erzsébet-kultusz csúcspontjaként kell értelmeznünk.

Az országos gyász. A hír fogadtatása

Luigi Lucheni volt az a magát anarchistának valló személy, aki 1898. szeptember 10-én, ½ 14 órakor Genfben rátámadt és leszúrta Erzsébetet. A merénylet gyászesemények, megemlékezések egész sorát indította el a Birodalomban, de legfőképpen Magyarországon.⁵ Az országos lapok a figyelmüket elsősorban Budapest felé fordították. A gyász az ország minden régiójában épp úgy játszódott le.

A közvélemény a napilapokon keresztül percről-percre nyomon követhette az eseményeket. Budapesten és néhány nagyobb városban az emberek a lapok különkiadásából kaphattak pontos információt. Budapesten, körülbelül ½ 19 órakor jelentek meg az első rikkancsok, hogy szétosszák a nagyobb lapok rögtönzött, ingyenes példányaikat.

A hír hatására több helyen azonnal kitették a gyászlobogókat, az ablakokban Erzsébetet ábrázoló gyászkeretes képek kerültek, a színházak bezártak, a vendéglők, kávéházak vagy elnémultak, vagy szintén bezártak. A Budapest című lap arról tudósít, hogy késő este a hivatalos táviratot kinyomtatva osztogatták az utcákon és a nyilvános helyeken, melyért 10-20 krajcárt is elkértek.

A szegényebb társadalmi rétegek is jelét adták a gyásznak, azoknak az embereknek, akiknek nem telt lobogókra, ott apró fekete csokrokkal, fekete szövetdarabokkal helyettesítik azokat. A Duna-parton a hajók félárbocra engedték zászlajaikat. Az utcák mellett a templomok is zsúfolásig megteltek.

Az élelmesebb kereskedők felfigyeltek a közvélemény érdeklődésére. Az utcai árusok királynét sirató verseket, arcképeket, jelvényeket árultak. A hírlapokban pedig megszorodtak azok az apróhirdetés melyek Erzsébet-arcképet, -füzetet kínált megvételre.

A gyász azonban nem zajlott mindenütt ilyen békésen. A merénylet olasz származása elég indokot szolgáltatott bizonyos tömegeknek lázongásra, zavargásra a Monarchiában élő olaszok ellen. Ilyen zavargásokra került sor például Fiumében, Triesztben. Valójában, ezek a megmozdulások az „olcsó” olasz munkaerő ellen irányultak, mely eredményeként sok olasz munkás vándorolt vissza Olaszországba.

Hivatalos gyász

A törvényhatóságok, akárcsak a fővárosban, első intézkedésként rendkívüli közgyűléseket hívtak össze. Mindenütt megemlékező beszédet tartottak, majd jegyzőkönyvben örökítették meg Erzsébet emlékét, bizonyos összegeket szavaztak meg egy, a fővárosban felállítandó Erzsébet-szoborra, három – Budapesten 10 – tagú küldöttséget állítottak fel, a temetésre részvétfeliratot fogalmaztak meg az uralkodóhoz.

Kivétel nélkül mindegyik törvényhatóság kimondta, – a hivatalos gyász szabályainak megfelelően –, hogy a temetés napjáig nem üléseznek, hogy 6 hónapig gyászkeretes papírt használnak, illetve rendelkeztek arról, hogy 30 napig a házakat gyászlobogókkal díszítsék.

Igen elterjedt szokás volt, hogy a gyászt bizonyos jótékonyági rendelkezéssel kötötték össze. Ekkor került sor többek között Kolozsváron a vakok intézetének, Sáros illetve Borsod vármegyében új kórházak alapítására, de számtalan esetben jótékonyági alapítványokat hoztak létre nemcsak a törvényhatóságok, de számos egyesület is, a szegények, árvák részére. Ezeket az intézményeket, alapítványokat kivétel nélkül Erzsébetről nevezték el.

Ahogy a hivatalos szervek, úgy a különböző egyesületek, kamarák és iskolák is megemlékeztek a királynéről. Ezek a közösségek közgyűléseiken rendelkeztek – a törvényhatóságokhoz hasonlóan – arról, hogy Erzsébet emlékét a jegyzőkönyvben megörökítik, feliratot intéztek az uralkodóhoz, illetve bizonyos összeget ajánlottak fel a fővárosban felállítandó Erzsébet szoborra. Néhány egyesület további összeget különített el Erzsébetet ábrázoló domborműre vagy festményre, melyeket a közösség vagy egyesület épületében helyeztek el.

Darányi Ignác földművelésügyi miniszter – felbuzdulva a sikeres millenáris emlékfák ültetésén – Erzsébet-napon emlékfák ültetését hirdette meg.⁶

A gyász hivatalos részét képezték a gyászszerartások. Mind a római-, mind a görög-katolikus, református, görög-keleti és zsidó egyházak megtartotta megemlékezésüket. Ezen túl elrendelték a templomok méltó feldíszítését, a gyászszerartások rendjét illetve azt, hogy az egy-egy egyházhoz tartozó iskolákban miképpen emlékezzenek meg Erzsébetről. Az intézkedéseket Rudolf halálakor hozott döntéseknek, protokollnak megfelelően hozták.

A temetésre vonatkozó egyházi intézkedések körül azonban vita támadt, nevezetesen, hogy ki, illetve kik végezzék a temetési gyászszerartást. Vaszary Kolos esztergomi hercegprímás szerint Magyarország királynéjának szertatásán őt illeti meg az első hely, míg Bruscha bécsi bíboros érsek azon a véleményen volt, hogy Erzsébet elsődlegesen osztrák császárné, így csak osztrák főpap temetheti. Schönborn prágai érsek is részt kért a szertartásból, mivel Erzsébet Csehország királynéja is volt. Egyes vélemények azonban azon nézeteknek is hangot adtak, hogy Hornig báró veszprémi püspök követelheti magának a jogot, miután jog szerint övé a királyné koronázó joga. Mivel ez volt az első eset, hogy alkotmányos királynét temetnek, így nem volt a kérdést illetőleg kialakult rend.

A magyar főpapoknak azonban nem volt joguk a bécsi szertartáson tevékenykedni, mivel azt illeti a jog, akinek az egyházmegyéjében a halottat temetik. Így a magyar papok illetve a prágai érsek csak akkor tevékenykedhettek volna a szertartáson, ha azt Bécs érseke engedélyezi. A kérdésben sikerült kompromisszumos megoldást találni oly módon, hogy Hornig Károly veszprémi püspök volt az, aki a tetemet beszentelte péntek reggel, és ő mondta az első gyászmisé is. A következő héten három gyászmise hangzott el, egyet Gruska Antal bíboros hercegérsek, a másodikat Ferenc József óhajára Vaszary Kolos, míg a harmadikat Schönborn Ferenc prágai bíboros-hercegérsek mondta.⁷

Az országgyűlésben épp lázas vita folyt a gazdasági kiegyezési törvény körül. A gazdasági kiegyezésről Ausztria és Magyarország között 1896-ban indultak meg a tárgyalások, azonban megegyezés hiányában ez 1898-ig elhúzódik. 1898 áprilisában született a Bánffy- és Thun-kormány között először megegyezés, melyet a két országgyűlés elé terjesztenek, azonban az Ausztriában folyó obstrukció miatt nem emelkedett törvényerőre.

1898 augusztusában Ferenc József nyomására ismét megegyezés született a két kormány között, hogy a kiegyezési provizóriumot 1903-ig fenntartják. A megegyezés záradékaként azonban kimondták, hogy ha nincs új kiegyezési megegyezés 1903 végéig, akkor a régi megegyezés továbbra is fennmarad.⁸ Ilyen feltételek mellett

azonban nyilvánvaló volt, hogy ebbe a magyar országgyűlés nem fog beleegyezni, hiszen ez a kiegyezési törvényben biztosított jog feladásával lett volna egyenértékű. Bánffy így szeptemberben egy semmit meg nem szavazó, mindenre elszánt ellenzékkel találta szembe magát.

Ekkor érkezett meg a hír Erzsébet haláláról. A Pesti Hírlap szerint: „A képviselők, mely még tegnap engesztelhetetlen párt tusát vívott, ma egyértelmű gyászban egyesült. A királyi trónus szerencsétlenségében, ime, hogyan tűnik el minden pártküzdelem és minden pártviszálykodás. Vajon nem lehetne-e ez így olcsóbb áron is?”⁹

A képviselőház, akárcsak a főrendiház a gyászbeszédek után rendkívüli ülésen rendelkeztek az uralkodóhoz intézett részvétfelirat küldéséről, egy Erzsébet emlékét megőrző törvényről és egy küldöttség felállításáról, melynek tagjait nem választás útján töltik be, hanem tagja annak minden képviselő, aki részt kíván benne venni.¹⁰

A törvényhatóságokon kívül az egyesületek, kamarák részéről is megfogalmazódott olyan igény, hogy küldöttség révén képviseltessék magukat a Neumarkton. Ennek érdekében például a kassai Kereskedelmi és Ipar Kamara, vagy a Budapesti Egyetem is a miniszterelnökhöz fordult, hogy vesse be befolyását, de sikertelenül, mivel a főudvarmesteri hivatal a helyhiányra hivatkozva rendre visszautasította ezeket a kérelmeket.¹¹

Gyász a hírlapokban

A merényletet követően az országos lapok, ahogy a helyi lapok is, gyászcikkeit gyászkeretes oldalon jelentették meg. Ezekben a vezércikkekben elsősorban a királyné elvesztése miatt érzett fájdalom szólal meg, de megbújva jelen van egy-egy kritika, illetve egy-egy program, a magyar politika egy-egy sérelmének néhány eleme is. Ennek a kritikai hangvételének egyik meghatározója a Béccsel szembeni ellenszenv, illetve ellentét.

Az okokat a nagyhatalmi nacionalizmus-eszme dominanciájának, elterjedésében kell keresnünk, mely jellemzi az egész korszakot. A cél a Monarchia súlypontjának Budapestre való áthelyezése, egy magyar-osztrák birodalom létesítése. Lényegében ez az eszme jelenik meg a gyászcikkekben akkor, amikor lépten-nyomon Erzsébet magyar voltát bizonygatják,¹² és abban az igényben is, hogy Erzsébetet Magyarországon temessék el.¹³

A temetést követő számokban, a gyilkosságot követő 1 hét után a hangnem lassan átvált, „politikai” színezetet kap. Úgy tűnik, a halál, a merénylet témája csupán eszköz lesz, egy hivatkozási alap, a cikkek kritikai hangvétele révén pedig mintha betekintést kapnánk Erzsébet valódi szerepéről. Gondolok itt a személyében megnyilvánuló Bécs-magyar ellentétre, mely a temetés kapcsán kap igazán hangot. Vajon tényleg Erzsébet az irigység oka? Vajon Bécs tényleg Erzsébetet irigylit leginkább a magyaroktól? Vagy az ellentét igazi okát máshol kell keresni? A sorok mögött nyilvánvalóan nem egyszerű féltékenység húzódik meg, hanem az ellentétet sokkal inkább egy mély politikai szembenállásnak kell betudnunk.

Szeptember 16-án az uralkodó manifesztumot bocsátott ki, melynek tartalma összecseng a Rudolf-gyász alkalmával kiadott királyi leirat tartalmával. Erre az uralkodói manifesztumra sajátosan reagáltak a különböző pártok. Lényegében ez volt Erzsébet halála után az első olyan alkalom, ahol már a pártok nyíltan politizálni kezdtek, megragadva az alkalmat arra, hogy kifejtsék programjaikat a különböző napilapokban.

Addig a gyász során több napilap is kiemeli, hogy a politikai csatározások abamaradtak. „Nincs párt — nincs különbség” — jelenti ki a Magyar Hírlap,¹⁴ majd később nem egy politikai irányzat bízik abban, hogy ez az állapot nemcsak a gyász alkalmával, de tovább is fenntartható, s ily módon sikerül a politikában is egységes álláspontot kialakítani. A politika központi kérdése, ahogy már említettem ekkor a gazdasági kiegyezés problematikája volt. A pártok ennek megfelelően igyekeznek meggyőzni az olvasóközönséget a saját politikai programjuk helyességéről.

A Nemzet, mely kormánypárti lap volt, szeptember 19-i számában úgy értelmezi a királyi manifesztum kapcsán a tragédiát, mint egy „*ujabb eltéphetetlen kapocs a király és a nemzet között*”.¹⁵

A manifesztum értelmezésük szerint egyrészt Ausztriára vonatkozik, „*belső viszályát kívánja, ha nem is lehetséges egészen elosztatni, legalább enyhíteni és a közjó útjából elhárítani*”, másrészt Ausztria és Magyarország kapcsolatára, a viszony békés elintézésére vonatkoztatják. Arra az összefogásra apellál, ami a gyászban nyilvánult meg: bizalmát fejezve ki, hogy a rendezés elöl „*nálunk senki sem fog kitérni*.” Leírja óhaját, hogy készek békét kötni Ausztriával, a hajlandóság megvan bennük, de a felelősséget áthárítják: békét kötnek, ha Ausztria végre hajlandó lelemenni az egyezségbe. „*Mi nem támadunk, ha ti sem támadtok*” politikát folytatnak, mi megszavazzuk a „*gazdasági kiegyezést*” ha ti is végre hajlandóak vagytok rá.¹⁶

A mérsékelt ellenzék álláspontja a Magyar Hírlapban olvasható. Az első, ami szembetűnik, hogy a bírálatban leginkább az osztrák fél kritikája a központi téma. Itt is megjelenik az, hogy a pártok a gyász alkalmával képesek félretenni ellentéteiket, akár csak a Rudolf halálakor napirenden lévő véderő törvény alkalmával „*Most tíz éve, egy épp ilyen gyászos alkalomkor, a magyar megmutatta, hogy az ő hűsége nem üres formáság, s meg tudja találni s meg tudja teremteni is a harmóniát a király érzése és a nemzet érdekei iránt való kötelessége között. A szegény királyfi halála hírére egy percz alatt üresek lettek a háborgó utcák, a katonaság kivont kardja visszaszállhatott hüvelyébe s az országgyűlés csöndes kötelesség tudatával tárgyalt, szavazott s egyesült a szeretett királlyal a törvényben, a rendben és a békességben.*”¹⁷;

A vezércikk írója keményen kiáll az „egy politikai nemzet” ideológiája mellett. Magyarországgal kapcsolatban felhívja a figyelmet, hogy itt nem népek vannak, hanem egy nemzet, míg az uralkodónak akkor van igaza, ha csupán Ausztriával szemben használja a népek szót. Itt is megjelenik a magyar-osztrák ellentét. „*A magyar lélek fölzokogása annak a koporsójánál, aki nekik is császárnéjuk vala, csak kitolta ezt a féltékeny gyűlölségüket. Ha rajtuk állana megtagadnák az emlékezetét csak azért, mert minékünk is jussunk van hozzá. S így tagadják ők meg a monarkia érdekeit így aknázzák alá a Habsburgok birodalmait, így kerülnek meg messzi ívben a szeretet, az egyetértés útját csak azért, mert a mi érdekeink is benne vannak, mert a mi országunk is bele van érte, mert minékünk is békességet jelentene.*”¹⁸

A függetlenség párt félhivatalos lapja, a Budapest című újság — a pártprogramjához híven — teli van 48-as utalással, folyamatosan közvetít a különböző Kosuth-ünnepségekről, melyeket a gyász alatt is, bár kisebb „zajjal” de megtartanak, s melyről természetesen a kormánypárti lap mélyen hallgat. Ez az egyetlen politikai irányzat, mely nem várja meg a temetés végét, hanem rögtön minden lehetőséget megragad arra, hogy politikáját az Erzsébet-gyászon keresztül a cikkekben hangoztassa.

Határozottan kijelentik, hogy a királyi házat ért csapás egyáltalán nem azt jelenti, hogy feladják ellenzéki álláspontjukat és átengedik a kiegyezés ügyét a törvényhozásban. „*Sőt vannak a kik azt hiszik, s hirdetik, hogy a gyász napjai arra való, hogy a nemzet törvényes jogai védelméről most már álljon el, és szereljen le. Adja meg magát bánatos pillanataiban a kormány által kieszt gyalázatos sorsának.*”¹⁹

Ugyanakkor a temetéskor nem győzik hangsúlyozni a magyarokat ért sérelmeket. Igazából ez az a momentum, mely révén szembehelyezkednek Béccsel, és ami okot ad arra, hogy a kormányt támadják. A lap szerint a küldöttség „*megalázva, nemzeti önérzetükben megsértve tértek vissza. A bécsiek éreztették a magyarokkal, hogy nem szívesen látott vendégek.*”²⁰

Azt, hogy a temetésen Erzsébet számtalan címe közül csak egy volt feltüntetve, nevezetesen, hogy Ausztria Császárnéja, a lap úgy magyarázza, hogy ez csak azért fordulhatott elő, mert az osztrákok elfelejtik, hogy Erzsébet magyar királyné is volt.

Később a főudvarmesteri hivatal önként javította ezt a tévedést. A merényletet követően Ferenc József Erzsébet-rendet alapított. Az első adományozási okmányon azonban az illetékes felelős magyar miniszter ellenjegyzése hiányzik. Bánffy nem reagál a sérelmekre, csupán utóbb hívja fel a figyelmet, hogy a miniszteri ellenjegyzés hiánya a kitüntetéseknel bár nem teljesen legális, mégis több évtizedes gyakorlat, hogy a király és házának közvetlen környezete kitüntetésénél nem szerepel miniszteri ellenjegyzés.

A Budapest című lappal szemben a Népszava s azon keresztül a szociáldemokraták, a temetésen a sérelmek mögött nem a Bécs-magyar ellentétet látja, sokkal inkább az uralkodó osztály munkásság ellentétére vezetik vissza azokat. A lap így ír a temetésről: *„A nagy fénynyel lefolyt temetési szertartás különben teljesen katonai és bürokrata jellegűt viselt, a nép jó volt sorfálnak és dekorációnak.”*²¹ Két sérelmet nevez meg a lap. Egyrészt a már említett bonyodalmat Erzsébet címei körül, másrészt azt, hogy a magyar képviselők nem kaptak helyet a templomban. Ez utóbbi hírt a Népszava így magyarázza: *„Rossz vért szült az is, hogy a magyar főpapok és képviselők nem kaptak helyet a templomban, hanem az utcán voltak kénytelenek állni – 'a közönséges' nép között. Ezért az illető urak megorroltak és elégtételt követelnek.”*²²

A kormánypárti lapok hasonló sérelmekről számolnak be, mint a függetlenség párti, illetve mérsékelt ellenzéki lapok. Mégis az újságok valószínűleg eltúlozzák azokat, hiszen ezáltal nagyobb hangsúlyt adhatnak a magyar nacionalista törekvéseknek, és így ébren tudják tartani a közvéleményben a politikai igények jogosságát.

A nemzetiségeknek eltérő véleményéről csupán egy lap van, mely említést tesz: a Pesti Hírlap. Az újság szeptember 28-i számában közöl egy cikket a Slovenske Listy című lapból, melyet pánszláv sajtótermékeknek titulál.

A magyar politikának a század folyamán egyik állandó témája volt a pánszlávizmus. Megfogalmazódott az a félelem, hogy az Orosz Birodalom a Monarchián, így Magyarországon belül a szlávok összefogásával és segítségével a térségen belül növeli befolyását vagy egyenesen uralomra tör. Talán éppen ennek a félelemnek ad hangot a Pesti Hírlap, ébren tartva a közvélemény figyelmét, mikor közli ezt a cikket.

Az idézett cikk azért érdekes számunkra, mert tájékoztat minket a Monarchiában élő szláv népnek a magyar néptől eltérő véleményéről a gyásszal kapcsolatban. *„Gondoljuk, hogy ezen nagy hála indító oka: Erzsébetnek a magyarok iránt érzett rokonszenve, mi többiek abból a szeretetből nem sokat tapasztaltunk s azért úgy kell értelmezni a dolgot, hogy a tótnak hozzájárulása ahoz az emlékhöz nem lehetett szívesen látott, mert nem felelne meg Erzsébet királyné szellemének, mely védőangyala volt ugyan a magyaroknak, de nem nekünk s így bizonyára illetlenség volna tola-kodni oda, ahol eddig reánk nincs szükség.”*²³

A Bánffy-kormány nemzetiségi politikájára különösen igaz, hogy minden esz-közt a magyar nemzetállam megeremtésének szolgálatába állított, hiszen a dualizmus eszméjével nem tartja összeegyeztethetőnek az „egy politikai nemzet” ideológiájának felrúgását, így attól sem riad vissza, hogy keményebb eszközökkel lépjen fel a nemzetiségek összefogásra irányuló törekvéseikkel szemben.

Végül is a gyász semmi változást nem eredményez a politikában és a mindennapi életben. *„A sírbolt ajtóit bezárultak könnyeinket letöröljük, s folytatjuk az élet nehéz küzdelmét. Folytatjuk ott ahol elhagytuk.”*²⁴

Anarchizmus

Erzsébetet, egy magát anarchistának valló férfi ölte meg, így természetes, hogy a merényletet követően a közvélemény az addiginál nagyobb figyelmet fordított mind a magyarországi, mind a svájci anarchistákra.

A Pesti Hírlap összes gyásszal kapcsolatos vezércikkének középpontjában az anarchizmus kérdése áll. Véleményt mondanak olyan fontos kérdésben, mint a ha-

lálbüntetés. Bár a közvélemény nyíltan anarchista ellenes s Luchenire is halálbüntetést követel, mégis a Pesti Hírlap bizonyos keretek között – liberális szellemben – a halálbüntetés eltörlése mellett tör lándzsát. Ezt írják a halálbüntetésről: „*az isteni szelídség legszebb művével dicsőítette meg népei szabadságát, amikor büntető törvénykönyvéből a halálbüntetést kitorlotta*”.²⁵ Csupán legsúlyosabb felségsértési esetekben, illetve előre megfontolt szándékú gyilkosság esetében tartja a lap szükségesnek a halálbüntetést s szorgalmazza azt, hogy a svájci illetve olasz törvénykönyveket is ennek megfelelően változtassák meg. Mindemellett a lap támogatja a közvélemény egy, az anarchisták elleni nemzetközi összefogásra irányuló kezdeményezését, de ahogy a gyász illetve az olvasóközönség figyelve a temetés után alábbhagy úgy ez a kérdés is gyorsan háttérbe szorul.

A Népszava közvetlenül érintett volt az anarchistákkal kapcsolatban, hiszen a közvélemény az anarchista mozgalmat a szociáldemokratákkal azonosította, tegyük hozzá nem véletlenül, hiszen a két mozgalom egymásra nagy hatással volt. Így érthető módon a Népszava igyekezett nemcsak elhatárolódni a mozgalomtól, hanem szembe is fordulni vele.

A szociáldemokraták joggal tarthattak attól, hogy az anarchisták elleni esetleges erőszakos fellépés őket is elérje. Habár a merénylet után a magyarországi anarchisták élükön Schmitt Jenővel elhatárolták magukat Lucheni tettétől, sőt elítélte a büntetést, mégis a Bánffy-kormány – kitoloncolások, letartóztatások formájában – kemény intézkedéseket hozott ellenük.²⁶

A Pesti Hírlap állást foglal a kitoloncolásokkal szemben, rámutat arra, hogy a budapesti anarchisták szinte kivétel nélkül az idealisták csoportjához tartoznak, mely irányzat köztudomásúlag elítél mindennemű erőszakot.

Ennek ellenére a merénylet hatására Schmitt és mozgalmának eszméi kompromittálódtak. Az addig sem túl nagy tömegbázissal rendelkező ideális anarchizmus viszonylagos sikertelensége Schmittet az 1897-ben Állam Nélkül címmel útnak indított (majd 1899-ben a sorozatos támadások miatt Erőszaknélküliség címmel megjelenő) lapjának 1899. decemberi beszüntetéséhez vezette.

Az 1898. november 4-én Borsod vármegyében tartott rendkívüli bizottsági közgyűlés több pontban is intézkedéseket sürgetett az anarchizmus ellen. Bars vármegye átiratában indítványozta, hogy azon genfi épületet, amelyben Erzsébet utolsó óráit töltötte, és amelyben meghalt, kegyházként őrizték meg, indítványozták egy fogadalmi templom építését Budapesten Erzsébet emlékére, továbbá az anarchisták elleni rögtönítélő bíróságok szervezését követelték.²⁷ Hódmezővásárhely pedig szintén átiratban követelte az anarchista tanok követőinek és terjesztőinek a svájci szövetség területén való nagyobb ellenőrzését.²⁸ Ezek a kérelmek azonban hatástalanok maradtak. A merénylet okozta indulat az anarchisták ellen lassan elcsitult.

„Szobrot a királynénak!”

A merényletet követő napokban gyűjtőívek indultak útra, melyeken egy a fővárosban felállítandó Erzsébet emlékszoborra igyekeztek adományokat gyűjteni. Azt, hogy pontosan kinek az utasítására kezdtek gyűjtésbe, hogy egyáltalán felsőbb utasításra-e, vagy spontán módon a lakosság köréből indult el az ötlet, a források alapján nem megállapítható.

Az újságok először az országgyűlés kapcsán említik a szobrot. A lapok beszámolnak arról, hogy a vasárnapi rendkívüli ülésen, tehát szeptember 11-én, mind a képviselőházban, mind a felsőházban egy gyűjtőív járt körbe az ülés alatt illetve a gyűjtésben vezető szerepet töltötték be mindenütt a vidéki, illetve országos lapok szerkesztősegei, mely újságok „Szobrot a királynénak!” című cikkeikkel felszólították az olvasókat adakozásra. A sajtó kezdeményező szerepét látszik alátámasztani a Pesti Hírlap egyik vezércikkének néhány sora, mely utal arra, hogy a szoborra a sajtó első szavára, hatósági és társadalmi szervezés nélkül kezdtek gyűjteni.²⁹ Az is bizonyos, hogy a Deák halálakor állított emlékszobor gyűjtése szolgáltatta az ötletet.

Egyetlen lap a Népszava habár nem határolódik el teljesen a gyűjtéstől, de ezen keresztül élesen bírálja a társadalmat. Vezércikkükben így írnak erről: *„Nincs kifogásunk az ellen ha a királynőnek szobrot akar a kegyelet állítani, de tiszteletteljesen és szerényen azt akarjuk a 'lovagias' magyar társadalom figyelmébe ajánlani, hogy az élő emberek százezrei mégis csak megérdemelnek legalább annyi áldozatkészéget, mint a holt királynő, még ha a legrokonszenvesebb és legszerencsétlenebb királynő is.”*³⁰

A szoborra 1901 júniusáig 1.612.132 korona 12 fillér folyt be az állampénztárba. A gyűjtés nagyságát már ez önmagában is érzékelteti, főleg pedig az, hogy nem csak a hivatalos szervek, de éppúgy magánszemélyek is adakoztak. A gyűjtőívek tanúsága szerint az iskolákban is folyt a gyűjtés, ahol a tanári kar szervezésében a diákok által adományozott pénzeket gyűjtötték össze.³¹

Ám ha már az összeg meg is volt, legalább ilyen nehéz feladatot jelentett az illetékeseknek megfelelő helyet találni a szobornak. A Pesti Hírlap felkérte az olvasóit, hogy ragadjanak tollat és írják meg, hogy szerintük hol lenne a legmegfelelőbb helye az emlékműnek. A szerkesztőség állítása szerint főleg női olvasók írtak levelet, s a lap bevallása szerint a legtöbb levél amellett szól, hogy a szobornak a Hentzi-szobor helyén volna a legmegfelelőbb helye, mely kezdeményezés találkozik a szerkesztőség véleményével is. Ugyanakkor a lapban leközlnek néhány levelet, melyből ez a fajta olvasói állásfoglalás nem derül ki. A legkülönbözőbb helyszíneket jelölik meg az olvasók, a korszakban fejlődésnek beindult Vérmezőtől kezdve a Balaton közepéig! Persze ez nem jelenti, hogy kizárhatjuk azt, hogy az olvasók többsége valóban a Szent György-teret, s vele a Hentzi-szobor helyét jelölte meg a legalkalmasabb helynek.

Mint ismeretes, Henrik Hentzi 1848-49-es szabadságharcban felesküdt a magyar kormányra, majd a harc kitörése után összejátszott a császáriakkal. Az 1849. évi májusi ostrom idején két hétig védte a magyar sereggel szemben, mindeközben pedig bombázta Pestet. Ekkor kapott halálos sebet. Ferenc József számára Hentzi volt a 1848-49-es események mártírja így szobrot állíttatott neki, a magyarok viszont mindig gyűlölettel tekintettek erre az emlékműre így mindig kisebb nagyobb botrányok voltak körülötte.³²

A november 4-én Borsod vármegyében tartott közgyűlés jegyzőkönyve megemlíti, hogy Ferenc József kívánsága az, hogy az Erzsébet emlékére emelendő *szobor* „a székes főváros legszebb helyén, Budán a Szent György terén állíttassék fel a mely legfelsőbb óhajlás teljesítése maga után vonja egy szomorú korszak maradványának az említett téren fennálló Hentzi szobornak eltávolítását.”³³

Ferenc Józsefnek azon elhatározását, hogy a Hentzi-szobrot a hűvösvölgyi hadapródiskola kertjébe helyezték át, sokan békítő gesztusként értelmezték, mely valószínű el is érte volna célját, ha végérvényesen eltűnteték a szobrot, de nem így történt. A szoboráthelyezés körül fellángoló viták központi kérdése az volt, hogy vajon milyen céllal állítanák fel egy hadapródiskola udvarán annak a szobrát, aki megszegte a magyar kormánynak tett esküjét?

A királyi leirat az országgyűlésben is éles vitát gerjesztett. Az ellenzék – élükön Kossuth Ferencsel hazafias kérdésként értelmezték a szobor áthelyezését mellyel a koronának célja az, hogy Hentzit példaképként állítsa a fiatal magyar katonák elé. Bánffy ugyanakkor a leirat mellett érvelt. Szerinte a szobor-áthelyezésnek egyetlen célja az volt csupán, hogy a sírhelyek fölé helyezték, mivel a hadapródiskola udvarán rengeteg honvéd, illetve császárpárti katona nyugszik. Az ellenzék, élükön Kossuth Ferencsel ez ellen azzal érveltek, hogy ha így lett volna, akkor a temetőkertbe helyezik a szobrot, és nem a hadapródiskola udvarára.

Mivel a szobor áthelyezést a közös hadügyminiszter rendelte el a korona parancsára, Bánffy lényegében két tűz közé került. Ettől függetlenül a szobrot áthelyezték, és helyére a nemzet által közösen állított Erzsébet-emlékmű került.

Protokoll

Felmerül a kérdés: vajon mennyire képezték a fentebb említett gyász-megnyilvánulások a protokoll részét, más szemszögből: mennyire voltak ezek a megemlékezési formák specifikusak?

A kérdés pontos vizsgálatokor fontosnak tartottam a korszak más gyászeseitnek tanulmányozását, illetve azok összevetését az Erzsébet-gyással. Ennek keretében két esetet vizsgáltam: az egyik az 1876-ban, Deák Ferenc halálakor, a másik Erzsébet fia, Rudolf 1889-es halála alkalmával kibontakozó gyász.³⁴

Deák temetésénél megállapíthatjuk, hogy nincs kialakult protokoll a gyászt illetőleg. Az országgyűlésben és törvényhatóságokban ugyan tartanak rendkívüli ülést, de az egyesületek már csak elvétve, legtöbbször a rendes közgyűlés keretében, a szokásos ügymenet után emlékeznek meg Deákról. Ezeken a közgyűléseken ugyanakkor küldöttséget választanak a gyászmenetbe, a rokonokhoz részvétiratot intéznek, s csupán elvétve találunk olyan közgyűlést, mely jegyzőkönyvben megörökíti Deák Ferenc emlékét. A házakon csak elvétve díszleg fekete gyászlobogó, mint ahogy a képviselőház rendkívüli ülésén is csak a sajtó nyomására indítványozzák Deák emlékének törvényben való megörökítését.

Mint ahogy már említettem, az országos szoborra való gyűjtés Deák esetében teljesen új kezdeményezés volt, bár előtte tervbe volt véve egy Deák szobor felállítása. Fiume közgyűlése volt az első, mely 1000 Ft-ot ajánlott fel a szoborra „*melyet a hálás nemzet nagy halottjának kétségkívül állítani fog.*” Ekkor még nem volt kezdeményezés egy országos gyűjtésre. A gyűjtést először a fővárosi közgyűlés kezdeményezte, majd ezután Tisza Kálmán volt az, aki a Szabadelvű Párt értekezletén, február 7-én a javaslatot beterveztette.

Rudolf halálakor a gyász protokoll-szabályai sokkal inkább rögződtek, illetve egységesültek. A hivatalos szervek, közgyűlések kivétel nélkül rendkívüli ülést tartottak, ahol a megemlékező beszéd után indítványokat fogadtak el, melyek tartalmazták, hogy küldöttséget választanak a temetésre, jegyzőkönyvben örökítik meg Rudolf emlékét, és részvétfeliratot intéznek az uralkodó zsámolyához, akár csak az Erzsébet gyász esetében. A házakat gyászlobogók díszítették, minden vallás gyászistentisztelet keretében emlékezett meg a trónörökösről, az iskolákban gyászünnepelet tartottak. Az országgyűlés képviselőháza szintén jegyzőkönyvben örökítette meg Rudolf emlékét, kimondták, hogy a temetésig nem ülésezik, és hogy feliratot intéznek az uralkodóhoz. A király pedig, „Népeimhez” című manifesztumot bocsátott ki, melyben ugyanaz fogalmazódik meg, akár csak Erzsébetnél: a népek szeretete és isten kegyelme ad erőt az uralkodás folytatásához.

Láthatjuk, hogy az Erzsébet-gyász megnyilvánulásai nem csak abban a tekintetben nem volt egyedi eset, hogy országos viszonylatban, az egyes törvényhatóságokban, illetve a régiókban hogyan gyászták meg a szeretett királynőt, hanem a gyászesemények szabályait figyelembe véve sem. A korszakban, úgy vélem, folyamatosan alakultak azok a protokolláris szabályok, melyeket az Erzsébet-tragédia után követtek.

Az Erzsébet-gyász esetében mégis találunk egy-két momentumot, mely jelzi Erzsébet személyének megkülönböztetett helyét a közvéleményben. Gondolok például az országos gyűjtésre a fővárosban felállítandó emlékszobor számára. Ilyen szobrot először Deák Ferenc halálakor állítottak. Erzsébet egyetlen fiának, a fiatalon elhunyt trónörökösnek, Rudolfnak nem állítottak szobrot, mint ahogy később Ferenc Józsefnek sem.

Összegzés

A közvélemény szempontjából lényeges, hogy a gyász-megemlékezési formákon keresztül minden korosztálynak, minden társadalmi réteg minden tagjának lehetősége volt kivenni a részét a gyászból, az iskolai megemlékező ünnepségtől kezdve a szobor-gyűjtésen, az emlékfa-ültetésen, a különböző egyesületek, szervezetek, hi-

vatalos szervek megemlékező ünnepségén át egészen az egyházi gyászszerartásokon való részvételig, mely lehetőségekkel éltek is az emberek. A lakosságnak ezekben a megemlékezési formákban való részvételének nagy száma jelzi — még ha közvetve is — a közvélemény valódi álláspontját, Erzsébet megkülönböztetett helyét.

Ugyanakkor a gyász megnyilvánulásainak formái nem voltak elszigetelt, egyedi esetek. Az ország minden régiójában ezeket a külső jeleit adták a gyásznak. Annak ellenére, hogy a közvélemény Erzsébet halálát valóságos tragédiaként élte meg, spontán megmozdulások csak ritkán érhetőek tetten. Lényegében a gyászmozgudulások mozzanatai a protokoll részét képezték, mely szabályok a korszakban folyamatosan alakultak ki. Ezeknek a szabályoknak kikristályosodott formáival találkozhatunk az Erzsébet-gyász alkalmával.

A gyászban két vonal figyelhető meg. Egyrészt van egy „közéleti” vonal, melyet politikusok, szellemi vezetők képviselnek, melyről a lapokból szerezhethetünk tudomást. Másrészt van egy „köznapis” is, melyről közvetve kapunk képet a sajtóból, amely képes félretenni a politikát, és csupán Erzsébetet látni minden politikai érdektől mentesen. Ez a közvélemény, amely tényleg siratja királynéját. Gyászol. A politikai irányzatok azonban felismerik ezt, és így a gyászon keresztül kívánják „eladni” a programjukat.

Erzsébet személyisége, szerepe a magyar történelemben, önmagában is egy igen izgalmas, népszerű téma. A tanulmány tárgyául választott Erzsébet-gyász talán nem egy megszokott és kutatott területe ennek a témának. Reményeim szerint ez a kutatás új szempontokkal gazdagította a magyarországi Erzsébet-kultusz megítélését, talán közelebb vitt a közvélemény fogalmának értelmezéséhez, hozzájárulva Erzsébet magyarországi szerepének pontosabb, teljesebb megértéséhez.

JEGYZETEK

¹ A mater dolorosa megnevezéssel először Mikszáth Kálmánnál talákoztam Királyné a trónon című írásában, melyet a millenáris ünnepségek alkalmával írt s mely írás a Pesti Hírlapban (1896. június 10. XVIII. évfolyam 159. szám.) jelent meg. Ebben az írásban Mikszáth végig kisbetűvel írja a mater dolorosa kifejezést, mely jelentése így fájdalmas anya, majd 1910-ben a Jubileumi kiadás kötetében (MIKSZÁTH Kálmán munkái. XX. kötet Budapest, 1910. 144-147. o.) Mikszáth valószínűleg a gyász hatására a mater dolorosa kezdőbetűit nagy kezdőbetűre javítja. Ily módon többletjelentést ad a kifejezésnek. Mater Dolorosa nagy kezdőbetűvel liturgikus szövegek környezetben a szenvedő Szűz Máriát vagyis Magyarország Nagyasszonyát jelenti. A Királyné a trónon című írást lásd még: REJTŐ István (szerk.) Mikszáth összes művei. XXXV. kötet. Cikkek és karcolatok. 1896 január – 1896 december. Budapest, 1992.

² A közvélemény fogalmáról általában lásd: ANGELUSZ Róbert: A tömegkommunikáció hatása a vélemények alakulására. Budapest, 1979. BÓDIG Mátyás: Nyilvánosság – kommunikáció – közvélemény. In: KÉRI László (szerk.) Societas Politica. Fejezetek a politikai szociológia köréből. Miskolc, 2001. 199-219. o. GRUSIN, B. A.: A vélemények világa. A közvélemény kutatás metodológiai problémái. Budapest, 1971. HABERMAS, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Budapest, 1993.

³ Lásd bővebben: KÓKAY-BUZINKAY-MURÁNYI: A magyar sajtó története. Budapest, 1994. KOSÁRY Domonkos – NÉMETH G. Béla (szerk.): A magyar sajtó története 1867-1892. II/2. Budapest, 1985. LENGYEL Géza: Magyar újságmánások – Irodalomtörténeti füzetek. Budapest, 1963.

⁴ Lásd bővebben: GERŐ András: Egy királyné szerepe. Rubicon III. évfolyam (1992) 4. szám. 16-18.o. NIEDERHAUSER Emil: Ferenc József és Erzsébet. História XV. évfolyam (1993) 1. szám. 6-7.o.; U. ö.:

Merénylet Erzsébet királyné ellen. Budapest, 1992. SOMOGYI Éva: A királyné Magyarországon. História VI. évfolyam (1984) 4. szám. 8-11. o. HAMANN, Brigitte: Erzsébet királyné. Budapest, 1988.

⁵ A temetés napján. Magyar Hírlap, VIII. évfolyam, (1898) 258. szám.

⁶ A földművelésügyi minisztérium egy kiadványban tette közzé vármegyei lebontásban az elültetett növények mennyiségét. Csak Borsod vármegyében számításaim szerint legalább 62 ezer fát ültetettek el ebből az alkalomból. Pontos adataink nincsenek, mivel sok helyen csupán a terület nagyságát jelölik, amelyet fákkal beültettek, de pontos információt nem szolgáltatnak arról, hogy ez mennyi fa elültetését jelentette. (kiadja) Földművelésügyi Minisztérium: Erzsébet királyné emlékfái. Budapest, 1899.

⁷ Az egyház és a temetés. Magyar Hírlap, VIII. évfolyam, (1898) 253. szám.

⁸ Ez a záradék az ischli klauzula néven vált ismerté.

⁹ Erzsébet királyné halála. Pesti Hírlap, XX. évfolyam, (1898) 252. szám.

¹⁰ Képviselőházi napló. 1896-1900. XVII. kötet. 101-104. o.

¹¹ Magyar Országos Levéltár. (Továbbiakban MOL). Miniszterelnöki Irattár, 446. (1898.) XXII. tétel.

¹² A sajtóban családfát közöltek arról, hogy Erzsébet egy Árpád-házi király, IV. Béla leszármazottja.

¹³ Magyar Hírlap, VIII. évfolyam, (1898) 258. szám.

¹⁴ Gyász hír a pártkörben. Magyar Hírlap, VIII. évfolyam, (1898) 251. szám.

¹⁵ Királyi szózat Nemzet, XX. évfolyam, (1898) 259. szám.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Számadás. Magyar Hírlap, VIII. évfolyam, (1898) 260. szám.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Erzsébet királyné. Budapest, XXII. évfolyam, (1898) 258. szám.

²⁰ Temetés után. Budapest, XXII. évfolyam, (1898) 260. szám.

²¹ Erzsébet királynő temetése. Népszava, XXVI. évfolyam (1898) 64. szám.

²² Uo.

²³ Gyász és sár. Pesti Hírlap, XX. évfolyam, (1898) 268. szám.

²⁴ Erzsébet királyné. Budapest, XXII. évfolyam, (1898) 258. szám.

²⁵ A királynét meggyilkolták. Pesti Hírlap, XX. évfolyam, (1898) 251. szám.

²⁶ A kérdést részletesebben lásd: BOZÓKI András – SÜKÖSD Miklós: Az anarchizmus elmélete és magyarországi története. Budapest, 1994. Schmitt Jenő filozófus volt, aki életének egy meghatározott szakaszán a magyarországi anarchizmus vezetője lett. Cikkeit a zürichi Die Neue Gesellschaft, a londoni Freiheit közölte. Bekapcsolódott az 1882-ben induló Magyar Philosophiai Szemle munkásságában. 1894-ben, Jénában megalapította a Die Religion des Geistes (A szellem vallása) című folyóiratát, melynek munkatársa volt Lev Tolsztoj is, akihez mély barátság fűzte. Legismertebb írásai: Krisztus istensége a modern ember szellemében (1892), A szellem vallás katekizmusa (Az Élet, III. évfolyam, (1894-95) 4; 6. szám) Az anarchizmus kivihetősége című cikke, melyért sajtópert is indítottak ellene (Állam nélkül 1897. január 22.

²⁷ Borsod vármegye hivatalos értesítője. Melléklet a „Borsod” 1898. évi 43. számához.

²⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. (Továbbiakban B-A-Z. M. Lt.) IV: 803/79. kötet. 521-522. (1898.)

²⁹ Néhány rovás. Pesti Hírlap, XX. évfolyam, (1898) 260. szám.

³⁰ Mégis csak van pénz! Népszava, XXVI. évfolyam, (1898) 64. szám.

³¹ MOL. Miniszterelnöki Irattár, 460. (1899.) XIX. tétel és K26, 521. (1901.) XXII. tétel

³² Heinzi-szobor ügye lásd bővebben: HANÁK Péter: 1898 – a nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: HANÁK Péter: A kert és műhely. Budapest, 1988. 112-130. o. GRATZ Gusztáv: A dualizmus kor. Magyarország története 1867-1918. Budapest, 1934. 244-245. o. HEISZLER Vilmos: A Jansky-ügy. In: (szerk.) GERŐ András: Skandallum. Magyar közéleti botrányok 1843-1991. Budapest, 1993.

³³B-A-Z. M. Lt. IV. 803/79. kötet. 517. (1898.)

³⁴ A kérdés megvizsgálásához a Deák-gyász esetében Pesti Napló 1876. január 29-től (XXVII. évfolyam 29 számától), Rudolf-gyász esetében Pesti Napló 1889. január 31-től (XL. évfolyam, 31. számától) tanulmányoztam át az újságot.